

DOMINIK HÉJJ
ORCID: 0000-0002-3159-8936
Instytut Europy Środkowej w Lublinie
dominik@hejj.hu

Od autorytaryzmu Kádára do wyborów w 1990 roku — trudne początki węgierskiej transformacji ustrojowej

Abstrakt: W 2020 roku Węgrzy obchodzili 30. rocznicę pierwszych wolnych wyborów parlamentarnych, będących dopełnieniem transformacji ustrojowej, która rozpoczęła się wcześniej. W artykule chciałbym wskazać na procesy zachodzące zarówno w środowisku decydentów komunistycznej partii władzy, jak i kształtującego się środowiska opozycji, aby lepiej zrozumieć fenomen tej bezkrwawej transformacji.

Słowa kluczowe: 1989, Węgry, transformacja systemowa.

FROM AUTHORITARIANISM OF KÁDÁR PERIOD
TO THE PARLIAMENT ELECTIONS IN 1990 —
DIFFICULT BEGINNINGS OF THE HUNGARIAN POLITICAL TRANSFORMATION

Abstract

In 2020, Hungarians celebrated the 30th anniversary of the first free parliamentary elections, which were a complement to the political transition that had begun earlier. In this article I would like to define the processes taking place inside the decision-makers elite of the communist party (MSZMP) and inside the emerging democratic opposition to better understand the phenomenon of this bloodless and calm political transition.

Keywords: 1989, Hungary, transition.

Wstęp

Obchodzone w ostatnim czasie w Europie Środkowej i Wschodniej „trzydziestolecie” przemian demokratycznych jest dobrą przesłanką do przygotowania artykułu dotyczącego przekształceń ustrojowych na Węgrzech. Należy wskazać, że kilka tego typu publikacji jest dostępnych w polskiej nauce¹, jednakże nie opierają się one na opracowaniach poczynionych w języku węgierskim, a tekstach przetworzonych, co w wypadku przygotowywania tekstów wyłącznie dotyczących Węgier, a nie zasadniczo traktujących o obszarze Europy Środkowej i Wschodniej jest sporym ograniczeniem. Oparcie się na tekstach dostępnych w języku węgierskim umożliwia wprowadzenie do polskiej nauki wątków i refleksji dotychczas nieporuszanych, a także poszerzenie dyskursu naukowego o najnowsze ustalenia odnośnie do ewolucji systemu partyjnego Węgier. Należy wskazać, że wszystkie tłumaczenia z literatury węgierskiej są tłumaczeniami własnymi. W niniejszym opracowaniu będę się też posługiwać węgierskimi skrótowcami, co ułatwi zainteresowanym ewentualne późniejsze poszukiwanie informacji.

W artykule chciałbym się skupić na przekształceniach systemu partyjnego schyłku systemu Jánoša Kádára, a także początku kształtowania się nowych elit politycznych. Za system partyjny uznaję kilka funkcjonujących w systemie partii politycznych. Działają one według określonych zasad w ramach społeczeństwa. Najprostszą definicję proponował Giovanni Sartori, twierdzący, że system partyjny funkcjonuje, gdy funkcjonują w nim przynajmniej dwie rywalizujące partie, a ich wybór pochodzi z wolnych wyborów². Ryszard Herbut stwierdza, że system partyjny to

układ wzajemnych powiązań pomiędzy partiami politycznymi, z których każda powinna być traktowana jako matematyczna funkcja pozostałych. Oznacza to, iż partie polityczne składające się na konkretny system funkcjonują: po pierwsze w ramach ustrukturyzowanej przestrzeni politycznej oraz społecznej [...] po drugie w ramach wyraźnie ustrukturyzowanej przestrzeni rywalizacji międzypartyjnej [...]³.

Maurice Duverger zaś sprowadzał system partyjny do „form i warunków koegzystencji partii istniejących w danym państwie”⁴.

Artykuł wpisuje się w obszar badań nad przekształceniami systemów partyjnych w dobie transformacji ustrojowej. Analizując zagadnienie węgierskiej transformacji, można się odwołać do znamienitych teoretyków proponujących różne

¹ Zob. np. J. Wojnicki, *Trudna droga do demokracji. Europa Środkowo-Wschodnia po 1989 roku*, Warszawa 2002; R. Głajcar, K. Krysieniak, *Węgry, [w:] Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej. Ustrój, organy władzy, partie polityczne*, red. M. Barański, Katowice 2005.

² G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework of Analysis*, Cambridge 1977, s. 42–45.

³ R. Herbut, *Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wschodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej*, [w:] *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1997, s. 131.

⁴ Cyt. za: W. Skrzydło, *O partii i systemach partyjnych*, Warszawa 1976, s. 63.

warianty przemian: transformacji (Samuel Huntington⁵), negocjowanej transformacji (na przykład Wolfgang Merkel⁶, Klaus von Beyme⁷), przedłużonych negocjacji (Herbert Kitschelt⁸) czy negocjowanej reformy systemu (Jerzy J. Wiatr).

Wśród badaczy nie ma pełnej zgodności co do charakteru zmian zachodzących na Węgrzech na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. K. von Beyme uważał, że zmiany kształtujące nową rzeczywistość polityczną w Polsce i na Węgrzech były następstwem negocjacji, podczas gdy W. Merkel, poruszając się w podobnej metodologii, pisał o negocjowanej transformacji, budując w swojej koncepcji pięć grup przemian ustrojowych. S. Huntington z kolei zakładał, że czynnikiem centralnym przekształceń była transformacja elit politycznych wewnątrz obozu rządzącego — grupy tak zwanych reformatorów, natomiast J.J. Wiatr proponował przyjęcie, że spośród pięciu możliwych dróg tranzytacja ustrojowa zaczynała się od negocjowanej reformy systemu⁹. Okres transformacji, a także wszelkie metodologiczne zagadnienia związane z tym procesem w Europie Środkowej i Wschodniej zebrał i systematycznie opracował między innymi Andrzej Antoszewski i R. Herbut¹⁰.

W niniejszym artykule zostanie wykorzystana analiza systemowa, w której zjawiska polityczne ujmowane są jako elementy systemu. Poprzez system rozumie „wewnętrznie uporządkowany układ elementów, mający określoną strukturę”. Zakres zmian zachodzących na Węgrzech na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych determinuje wykorzystanie analizy makrosystemowej, w której istotne jest wskazanie, jakie elementy należą do systemu, a jakie do otoczenia, a także które z nich są czynnikami zmian w systemie¹¹. Jako ramy czasowe przyjęto lata 1985–1990. Dwa skrajne ograniczniki czasu stanowią: z jednej strony, pierwsze wybory parlamentarne, które odbyły się na podstawie nowej, uchwalonej w 1983 roku, ustawy o wyborze posłów do Zgromadzenia Narodowego oraz Rad Narodowych¹², cechującej się pewną dozą reglamentowanego pluralizmu. Bierne prawo wyborcze uzyskali bowiem kandydaci niebędący członkami Patriotycznego Frontu Ludowego (węg. Hazafias Népfrent — HNF),

⁵ S. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995.

⁶ W. Merkel, *System transformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Opladen 1999, s. 143–169.

⁷ K. von Beyme, *Współczesne teorie polityczne*, przeł. J. Łoziński, Warszawa 2005, s. 217–218; *idem*, *Parties in the process of consolidation in East-Central Europe*, [w:] *Prospects for Democratic Consolidation in East-Central Europe*, red. G. Pridham, A. Ágh, Manchester 2001.

⁸ Zob. m.in. H. Kitschelt et al., *Post-Communist Party Systems, Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge 1999.

⁹ J.J. Wiatr, *Socjologia wielkiej przemiany*, Warszawa 1999, s. 49. Pozostałymi punktami były: 1) kapitulacja i oddanie władzy, 2) rewolucja, 3) reforma bez negocjacji, 4) rozpad państwa federalnego.

¹⁰ *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej...*

¹¹ A.J. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004, s. 119–120.

¹² *A 1983. évi III. törvény az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok választásáról* [ustawa III z 1983 roku o wyborze posłów Zgromadzenia Narodowego i Rad Narodowych], <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8541> (dostęp: 1.10.2019).

co więcej — niepopierający nawet programu Frontu. Z drugiej zaś — wiosna 1990 roku, w którym pierwsze wolne wybory wygrało ugrupowanie Węgierskie Forum Demokratyczne (węg. Magyar Demokrata Fórum — MDF). O genezie ugrupowań politycznych mowa będzie w dalszej części tekstu.

Warto jeszcze wspomnieć o możliwych do wydzielenia fazach systemu politycznego na Węgrzech. W swoich badaniach ewolucję systemu politycznego na Węgrzech ujmuję w fazach, których granice tworzą kolejne wybory parlamentarne, to jest 1990–1994, 1994–1998, 1998–2002. Faza czwarta trwa jednak osiem lat (2002–2010) ze względu na dwukrotne zwycięstwo wyborcze MSZP-SzDSz (Węgierskiej Partii Socjalistycznej — węg. Magyar Szocialista Párt, i Związku Wolnych Demokratów — węg. Szabad Demokraták Szövetsége); faza piąta rozpoczęła się w 2010 roku wraz ze zwycięstwem wyborczym koalicji Fidesz-KDNP (węg. Kereszténydemokrata Néppárt, pol. Chrześcijańsko-Demokratyczna Partia Ludowa).

Rzecz jasna nie jest to jedyny możliwy sposób wydzielenia faz rozwoju systemu partyjnego. W węgierskiej literaturze przedmiotu można znaleźć propozycję podziału na trzy fazy: pierwsza — lata 1990–1998 — określana jako poszukiwania identyfikacji oraz tradycji, druga w latach 1998–2010 — okres systemu quasi-dwupartyjnego oraz zachowania *status quo* przez dwie strony sceny politycznej oraz trzecia — po 2010 roku — czas ponownego uporządkowania preferencji wyborczych¹³. Inną propozycją jest podzielenie ostatniego ćwierćwiecza wolnych Węgier także na trzy etapy, ale przy wyznaczeniu innych lat. Pierwszym był „etap przejścia”, który miał miejsce w latach 1989–1998, drugim (lata 1998–2006) był „okres demokratycznej konsolidacji”, trzecim zaś „kryzys oraz kryzys reżimu”, który rozpoczął się w roku 2006 i trwa do dziś¹⁴. Z pewnością jednak ten podział nie spełnia do końca swojego zadania ze względu na głębokie zmiany systemowe, jakie zaszły i zajądą w czasie rządów koalicji Fidesz-KDNP, który będzie musiał stać się podkategorią analizy systemu.

W ramach artykułu chciałbym odpowiedzieć na następujące pytania badawcze: 1) jacy byli aktorzy przemian systemowych u schyłku lat osiemdziesiątych?; 2) w jaki sposób kształtowała się opozycja demokratyczna?; 3) w jaki sposób przebiegała zmiana systemowa przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych? Czwarte pytanie dotyczyć będzie tego, w jaki sposób kształtowały się elity polityczne przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Z racji zakresu czasowego pracy będzie to jednak raczej sygnalizacja problemu aniżeli znalezienie na nie odpowiedzi.

Elity za Vilfredem Pareto, a także wraz z „uproszczeniem” zaproponowanym przez Janusza Sztumskiego, definiuję jako „swoistą kategorię ludzi sukcesu będącą jakąś częścią danego społeczeństwa”. W ujęciu tym istnieją „elity” i osoby „niebędące

¹³ A. Száábó, *A választók*, [w:] *A magyar politikai rendszer — negyedszázad után*, red. A. Körösnéyi, Budapest 2015, s. 283–303.

¹⁴ A. Körösnéyi, *A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim*, [w:] *A magyar politikai rendszer...*, s. 401–411.

elitą”. Same zaś „elity” dzielą się na „bezpośrednio rządzące i pośrednio uczestniczące w rządzeniu”¹⁵. Poza „stratyfikacyjnym” nurtem elityzmu, którego badacze opierali swoje tezy na myśli V. Pareta, istniał także drugi nurt — „instytucjonalny” lub „organizacyjny” — który odwoływał się do idei Roberta Michelsa i Maxa Webera. Pierwszy autor badał przywództwo przede wszystkim w organizacjach politycznych. Na podstawie badań nad partiami socjaldemokratycznymi Michels stworzył „spizowe prawo oligarchii”, zgodnie z którym każda struktura wyłania przywództwo i gremium wykonawcze, które funkcjonuje poza kontrolą uczestników¹⁶. Jak wskazuje Jacek Wasilewski, cechą stabilnego ustroju demokratycznego jest współistnienie tego ustroju wraz z powstaniem elity konsensualnie zjednoczonej. Powstają one przez „konwergencję” bądź „porozumienie”, gdy elity zawierają układ regulujący wzajemne stosunki i kształt nowego ustroju¹⁷. Jednakże demokratyzacja, jak dostrzega przywołany już Wasilewski, nie musi odbywać się wyłącznie na zasadzie konsensusu¹⁸. Na Węgrzech transformacja dokonywała się na mocy porozumienia wypracowanego między opozycją a elitami komunistycznymi (inspirowanymi przez skrzydło reformatorów). W ich wyniku „strona komunistyczna miała zagwarantowane bezpieczeństwo, strona opozycyjna zaś została dopuszczona do udziału w niektórych organach władzy i uznana za partnera w dyskursie publicznym”¹⁹. Tego typu porozumienie pozwoliło na szybką transformację i stabilizację systemu. Charakterystyczne jest, że negocjacje pomiędzy stronami prowadzono w związku z wolą elity, a nie jako konsekwencję masowych manifestacji. Warto jeszcze nadmienić, że na Węgrzech do dzisiaj nie mieliśmy do czynienia z jakąkolwiek formą weryfikacji dawnych elit komunistycznych. W 1998 roku partia Fidesz wygrała wybory parlamentarne pod hasłem „Istnieje inny wybór: Węgry Obywatelskie” (węg. *Van más választás: Polgári Magyarország*). Wśród jej postulatów najważniejszym, poza zabieganiem o rozszerzenie praw węgierskiej diaspory, był ten dotyczący wykluczenia wpływu dawnych, komunistycznych elit politycznych.

Tabela 1. Udział byłych członków MSZMP wśród elit gospodarczych (w %)

Rok	1988	1993	1997	2001
Udział	83,3	66,1	49,8	26,8

Źródło: J. Kornai, *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*, Budapest 2007, s. 127.

¹⁵ V. Pareto, *Allgemeine Soziologie*, Tübingen 1995, s. 220–222, cyt. za: J. Sztumski, *Elity i ich miejsce i rola w społeczeństwie*, Katowice 2014, s. 16.

¹⁶ J. Wasilewski, *Encyklopedia socjologii*, t. 1. A–J, Warszawa 1998, s. 185.

¹⁷ M.G. Burton, J. Higley, *Elite settlements*, „American Sociological Review” 52, 1987, nr 3, s. 295–307.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ P. Bajda, *Elity polityczne na Słowacji w latach 1989–2010. Kręta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010, s. 16.

Analiza tabeli 1 jasno wskazuje na uprzywilejowaną pozycję byłych członków MSZMP w gospodarce. W powszechnym mniemaniu gros z nich dorobiło się fortun najpierw w epoce Kádára, a następnie już w wolnych Węgrzech w wyniku procesu prywatyzacji oraz szeroko rozumianych przekształceń będących konsekwencją trwającej transformacji. Pozbawienie tych elit politycznego znaczenia stało się jedną z głównych aspiracji Viktora Orbána — aspiracją, która została zrealizowana, co dobrze ilustruje spadek ich udziału w ciągu czterech lat o 23 punkty procentowe. Proces ten według narracji Orbána udało się ostatecznie domknąć po 2010 roku, kiedy Viktor Orbán po raz drugi objął urząd premiera, który pełni nieprzerwanie — obecnie trzecią kadencję z rządu. Należy jednak wskazać, że premier Orbán w miejsce „dawnych elit” wprowadził nowe, zależne w pełni od siebie.

Sytuacja na początku lat osiemdziesiątych

János Kádár funkcję I sekretarza Komitetu Centralnego Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (węg. Magyar Szocialista Munkáspárt — MSZMP) sprawował w latach 1956–1988, to jest od początku jej istnienia po przekształceniu z Węgierskiej Partii Pracujących (węg. Magyar Dolgozók Pártja — MDP), do czego doszło jeszcze w trakcie powstania węgierskiego, które rozpoczęło się 23 października 1956 roku.

Jako punkt inicjujący pewną przemianę przyjąć należy (wskazane już we wstępie) uchwalenie nowej ustawy o wyborze posłów do Zgromadzenia Narodowego oraz Rad Narodowych²⁰, którą przegłosowano w 1983 roku. Warto dostrzec, że na tle innych państw bloku komunistycznego było to wydarzenie bezprecedensowe. Co więcej, w momencie uchwalania ustawy w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wciąż trwał stan wojenny, ogłoszony 13 grudnia 1981 roku. Został on co prawda zawieszony 31 grudnia 1982 roku, jednakże oficjalnie obowiązywał aż do 22 lipca 1983 roku. Fakt ten lepiej ukazuje wyjątkowość uchwalonego na Węgrzech aktu prawnego. O ile postulat pluralistycznego systemu wielopartyjnego najdobitniej wybrzmiał na przełomie lat 1988/1989, o tyle fundamentalne zmiany w kierunku początków demokratyzacji na Węgrzech rozpoczęły się w roku 1987.

Nowa ustawa dopuściła niewywodzących się z Patriotycznego Frontu Ludowego, a także nieutożsamiających się z jej programem do startu w wyborach. W miejsce zapisu obowiązującego od 1966 roku o tym, że wszystkich kandydatów proponuje i zgłasza HNF²¹, wpisano, że kandydatów mogą również zgłaszać organizacje polityczne, społeczne, reprezentujące interesy, przedstawiciele

²⁰ A 1983. évi III. törvény...

²¹ 1966. évi III. törvény az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok választásáról [ustawa III z 1966 roku o wyborze posłów Zgromadzenia Narodowego i Rad Narodowych], <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8455> (dostęp: 1.10.2015).

pracowników z zakładów pracy oraz d o w o l n i w y b o r c y. Ostatecznie o nominacji decydował organ Patriotycznego Frontu Ludowego, jednakże czynił to „w ścisłym porozumieniu” z wskazanymi podmiotami (art. 37 § 1–2). W ten sposób poza dwoma obowiązkowymi kandydatami HNF (co już samo w sobie było *novum*) o mandat mogli ubiegać się też niezwiązani z partią. O nominację starali się w swoistym mitingu wyborczym, w czasie którego, by kontynuować rywalizację, kandydat musiał zdobyć dwie trzecie głosów. W jedynych wyborach, które odbyły się zgodnie z tą poprawką w ordynacji, w czerwcu 1985 roku spośród 766 kandydatów w okręgach jednomandatowych 71 nie było kandydatami HNF. W wyborach tych wybierano 387 posłów Zgromadzenia Narodowego²².

Zmiana ordynacji była symboliczna, nie implikowała demokratyzacji kraju, od którego to procesu partia jako całość odżegnywała się aż do końca lat osiemdziesiątych. Istotą reformy przeprowadzonej w 1983 roku była wewnętrzna sprzeczność między wzrostem roli obywateli we wskazywaniu kandydatów a logiką występującą w systemie jednopartyjnym, w którym kandydaci są zunifikowani²³. Można byłoby uznać, że dopuszczenie startu kandydatów spoza HNF umożliwi zaangażowanie opozycji. Tak się jednak *de facto* nie stało, albowiem jej formowanie odbywało się w sposób zupełnie odmienny od tego, z którym mieliśmy do czynienia w wielu krajach Bloku Wschodniego. Na Węgrzech do 1987 roku formalnie trudno mówić o zinstytucjonalizowanej opozycji.

Kryzys gospodarczy i reforma

Do analizy przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych istotne jest opisanie sytuacji gospodarczej i społecznej. Węgry pod przywództwem Kádára podawane są niejednokrotnie za przykład gospodarki socjalistycznej, która jednak dopuszczała pewne elementy charakterystyczne dla kapitalizmu. Od połowy lat sześćdziesiątych przygotowywany był Nowy Mechanizm Ekonomiczny²⁴ (węg. *Új Gazdasági Mechanizmus* — ÚGM), wdrożony 1 stycznia 1968 roku, którego celem było częściowe urynkowanie gospodarki. Głównymi jego elementami były obniżenie roli centralnego planowania na rzecz wzmocnienia prywatnego sektora gospodarczego w produkcji i inwestycjach, co osiągnięto między innymi przez rozbitcie wielkich zakładów państwowe na mniejsze, a także częściowe uwolnienie

²² Liczba posłów ulegała następującym zmianom: w 1949 roku — 402, 1953 — 298, 1958 — 338, 1963 — 340, 1967 — 349, 1971 — 352, 1975 — 352, 1980 — 352, 1985 — 387, 1989 — 386. Liczba ta pozostała obowiązującą do 2011 roku, to jest uchwalenia nowej ordynacji wyborczej, kiedy liczba posłów została zmniejszona do 199 posłów.

²³ Por. P. Schmidt, *A politikai rendszer és az államszervezet reformja*, „Társadalmi Szemle” 1989, nr 4.

²⁴ Por. J.M. Rainer, *Magyarország története. A Kádár-korszak 1956–1989*, Budapest 2010, s. 40–44.

nie cen. Mechanizm przyczynił się do powstania i rozwoju środkowoeuropejskiej klasy średniej²⁵. Co istotne, zmianom uległ jedynie aspekt ekonomiczny. Zasadnicze założenia gospodarki nie zmieniły się — partia twierdziła, że są one w porządku, a jedynie metody ich realizowania („mechanizmy”) nie są prawidłowe. Import był zakazany, nie było prawdziwej gospodarczej rywalizacji.

Nowy Mechanizm Ekonomiczny już na początku 1970 roku ukazał niemożność realizacji założeń bez rozpoczęcia zmian w samej gospodarce. Nie poradził sobie z wyzwaniem ówczesnego świata: kryzysem naftowym (1973 rok) i postępującą w związku z nim recesją. Ostatecznie w 1974 roku główny twórca ÚGM — Lajos Fehér, który od 1962 roku pracował nieprzerwanie dla trzech kolejnych rządów, został zmuszony do ustąpienia ze stanowiska. Mechanizm został ponownie wyparty przez centralizację²⁶. Aby zapewnić realizację przez gospodarkę potrzeb konsumpcyjnych, Kádár zwiększył zadłużenie zagraniczne. O ile w 1970 roku wynosiło ono 0,8 miliarda dolarów brutto, to w 1975 roku sięgnęło 3,1 miliarda dolarów, a w 1980 już 9,1 miliarda dolarów, to jest o 110% więcej niż przed dekadą²⁷.

Chociaż w celu ożywienia gospodarki w 1980 roku podjęto decyzję o legalizacji „dorabiania po godzinach”, z której skorzystały setki tysięcy Węgrów, po „oficjalnej pracy” wykonujących inne prace, na przykład na budowie, gospodarka się nie rozwijała. Była wręcz niewydolna. Postępował gospodarczy kryzys — w ciągu dekady (1975–1985) poziom średnich cen produktów podwoił się, podczas gdy na przestrzeni poprzednich piętnastu lat (1960–1975) wzrósł jedynie o 15%²⁸. Co więcej, w latach 1980–1985 płace realne nie tylko nie wzrastały, ale wręcz się zmniejszały. Sytuacji w żaden sposób nie zmieniały kolejne ustępstwa władzy, takie jak skrócenie obowiązkowej służby wojskowej z 24 do 18 miesięcy (1980 rok), wprowadzenie pięciodniowego (czterdziestodwugodzinnego) tygodnia pracy (1981 rok), prawa do jednej w roku podróży zagranicznej do krajów zachodnich, a nawet darmowych przejazdów komunikacją miejską dla emerytów powyżej 70. roku życia. Panowały coraz bardziej pesymistyczne nastroje. Odsetek osób określających swoje samopoczucie jako bardzo dobre bądź dobre spadł (pomiędzy 1984 a 1988) o 13 punktów procentowych z 33 do 20%, określających zaś swoje samopoczucie jako złe bądź bardzo złe wzrósł o 12 punktów z 14 do 26%²⁹.

Od początku 1986 roku na sile przybrały demonstracje. Jako przyczynę wskazać można między innymi wzrost świadomości społecznej. Z sondażu przeprowadzonego w 1983 roku na Akademii Sztuk Pięknych w Budapeszcie wynikało, że

²⁵ L. Szarvas, *Transition periods on Hungary — the chances for democracy?*, „Journal of Theoretical Politics” 5, 1993, nr 2, s. 273–274.

²⁶ *Negyven éve lépett életbe az új gazdasági mechanizmus*, http://hvg.hu/gazdasag/20071230_uj_gazdasagi_mechanizmus_nyers (dostęp: 1.10.2015).

²⁷ I. Romsics, *Rendszerváltás Magyarországon*, Budapest 2013, s. 26.

²⁸ *Ibidem*, s. 26–27.

²⁹ *A közvélemény 1988-ban*, [w:] *Magyarország politikai évkönyve 1988*, red. S. Kurtán, P. Sándor, L. Vass, Budapest 1989.

61% studentów wierzy, że w wolnych wyborach komuniści także zdobyliby większość, natomiast 70% uważało socjalizm za przyszłość Węgier. Dwa lata później podobnego zdania było odpowiednio 43 i 56% ankietowanych, a w 1988 roku — 25 i 37%³⁰. U podłoża demonstracji na Węgrzech nie leżały jednak postulaty polityczne, a chęć uczczenia patriotycznych rocznic. Każdego 15 marca, w rocznicę wybuchu Wiosny Ludów w 1848 roku, na ulicach pojawiali się demonstranci. Najliczniejsza manifestacja została zorganizowana w 1986 roku. Była także jedną z ostatnich tak brutalnie tłumionych — zmechanizowane oddziały milicji rozprężyły demonstrantów na moście Łańcuchowym, spośród dziesiątek pobitych zatrzymano jedenaście osób. Zdecydowanie krytyczne stanowisko wobec „bitwy” na moście (jak wydarzenie to określała milicja) zajął Departament Stanu USA, a także kilka krajów Europy Zachodniej. W konsekwencji wątek ten podjęto w czasie posiedzenia Biura Politycznego MSZMP 1 lipca 1986 roku, prezentującego stanowisko, że „przeciwko działaniom grup opozycyjnych należy wystąpić niezmiennymi metodami politycznymi”³¹. Nie było miejsca na demokratyzację. MSZMP była przygotowana na konfrontację. Chociaż od 1985 roku, to jest dojścia do władzy w ZSRR Michaiła Gorbaczowa, trwała Pierestrojka, to jednak nawet XIII plenum MSZMP (w marcu 1985 roku) odbywało się pod hasłem „dalej drogą Lenina”.

Przemiany w Bloku Wschodnim zaczęły jednak bardzo powoli docierać także na Węgry. Kiedy od 1987 roku w marcowych manifestacjach udział brały tysiące Węgrów, policja już nie interweniowała. Co więcej, w czasie nawet oficjalnych uroczystości na masztach powiewała już trójkolorowa flaga Węgier, która zastąpiła tę zniechęconą — z symbolami radzieckimi. Świadomość co do tego, że kryzysu gospodarczego nie da się rozwiązać starymi metodami, I sekretarz KC dostrzegł dopiero w 1987 roku. To wówczas wewnątrz MSZMP pojawili się reformatorzy, wśród których wskazać należy: Imre Pozsgaya — nieformalnego lidera reformatorów, Károlya Grósz, który w czerwcu 1987 roku zastąpił na stanowisku premiera György’a Lázára, pełniącego tę funkcję do listopada 1988 roku, kiedy to zastąpił go Miklós Németh (premierem był do 23 maja 1990 roku). Warto wskazać jeszcze Mátyása Szűrösa, pełniącego funkcję marszałka Zgromadzenia Narodowego, oraz Rezső Nyersa.

Od czerwca 1987 roku rząd Grósz postawił na wsparcie rozmaitej działalności małych przedsiębiorstw oraz zróżnicowanych form biznesu. W 1988 roku wprowadzono podatek od przedsiębiorstw oraz osób fizycznych. Część podejmowanych działań miała swoje podstawy w przygotowywanym w październiku 1986 roku dokumencie „Zwrot i reforma” (węg. *Fordulat és reform*), pierwszym opracowaniu dotyczącym przemian w polityce gospodarczej. Jednym z głównych jego założeń było twierdzenie o konieczności podjęcia „wszechstronnych,

³⁰ Raport Radia Wolna Europa na temat sytuacji na Węgrzech z 15 lutego 1988 roku, cyt. za: I. Romsics, *op. cit.*, s. 28.

³¹ Raport Radia Wolna Europa na temat sytuacji na Węgrzech z 28 kwietnia 1986 roku, cyt. za: I. Romsics, *op. cit.*, s. 37.

radykałnych, demokratyzujących oraz decentralizujących reform gospodarczych”. Podstawą miała stać się reforma własności, która obok firm państwowych miała dopuścić także tworzenie spółek akcyjnych, z ograniczoną odpowiedzialnością, a także wzmocnić własność samorządów. W tej propozycji biurokratyczni i mianowani odgórnie zarządcy firm mieli zostać zastąpieni przez specjalistów. Innym postulatem było wprowadzenie podatku VAT oraz rozluźnienie więzi gospodarczych z Radą Wzajemnej Współpracy Gospodarczej³².

„Zwrot i reforma” miał ambicję bycia w pewnym stopniu dokumentem kompleksowym. Zawarto w nim, że program reform nie może zostać ograniczony jedynie do gospodarki, ponieważ musi wymóc przemiany również w obszarze polityki społecznej (w tym polityce socjalnej), a także w funkcjonowaniu instytucji politycznych w ogóle. „Zwrot i reforma” to jednak nie jedyne opracowanie wywodzące się z grona partyjnych reformatorów. W latach 1987–1988 światło dzienne ujrzało jeszcze opracowanie pod tytułem „Reformy i demokracja” (węg. *Reform és demokrácia*), którego autorem był Mihály Bihari³³. Clue dokumentu stanowiła analiza socjologiczna socjalistycznej dyktatury władzy oraz jej systemu politycznego. Zawarto w niej twierdzenie dotyczące konieczności stworzenia systemu demokratycznego, rozdzielenia funkcji ustawodawczej partii i parlamentu, a także utworzenia rządu odpowiedzialnego przed parlamentem, a nie partią. Demokratyczny system władzy był jednym z trzech systemów nowego porządku. Pozostałymi były gospodarka rynkowa oraz poszanowanie praw jednostki³⁴.

Kształtowanie opozycji

Trudno mówić o konkretnym momencie, w którym rozpoczyna się proces instytucjonalizacji opozycji demokratycznej na Węgrzech. Pierwsze przejawy tworzenia tego typu podmiotów miały miejsce już w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych, głównie wokół uniwersytetów, jak w wypadku na przykład Kolegium Prawnego Istvána Bibó na Uniwersytecie Lonárda Eötvösa w Budapeszcie, które dało potem „kadry” do powstania Fideszu. Innymi przykładami instytucjonalizacji są: 1) Koło Attili Józsefa (węg. *Fiatal Írók József Attila Köre*), zrzeszające

³² Por. A. László *et al.*, *Fordulat és reform*, „Közgazdasági Szemle” 1987, nr 6 (34), s. 642–663.

³³ Mihály Bihari — politolog, pracownik naukowy; w latach 1999–2008 oraz 2010–2013 sędzia Sądu Konstytucyjnego, a w latach 2005–2008 jego przewodniczący.

³⁴ Por. I. Romsics, *A Kádár-rendszer legitimitásvesztése az 1980-as években*, „Rubicon” 2009, nr 7–8, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_kadar_rendszer_legitimitasvesztese_az_1980_as_evekben/ (dostęp: 1.10.2019); oraz M. Bihary, *A politikai rendszer jellege és a hatalom szerkezete 1988-ban és 1998-ban*, „Magyarország politikai évkönyve” 2, 1998, nr 1. *Magyarország évtizedkönyve, 1988–1998: A rendszerváltás (1988–1998)*, s. 385–408, http://www.politikaevkonyv.hu/online/mp10/1-19_bihari.html (dostęp: 1.10.2019).

młodych literatów w Węgierskim Stowarzyszeniu Literatów; 2) „ruch klubowy” (węg. *Inconnu csoport*), funkcjonujący w świecie sztuk wizualnych³⁵.

Za kamień węgielny pod formowanie opozycji uznaje się utworzenie „Księgi pamiątkowej” (węg. *Bibó emlékkönyv*). Było to dzieło powstałe ku czci wybitnego intelektualisty Istvána Bibó, skazanego w 1958 roku za popieranie rządu Imre Nagy’ a na dożywocie i konfiskatę majątku. Wyszedł na wolność na mocy amnestii w 1963 i do 1971 roku pracował w węgierskim Centralnym Urzędzie Statystycznym (węg. *Központi Statisztikai Hivatal — KSH*). Do księgi eseje napisało 75 autorów wywodzących się z różnych środowisk. Wśród inicjatorów przedsięwzięcia wskazać należy między innymi Árpáda Göncza, który od 1990 roku pełnić będzie funkcję pierwszego prezydenta wolnych Węgier. „Księga pamiątkowa” oficjalnie ukazała się dopiero w 1991 roku, wcześniej występowała w formie samizdatu.

Pierwsze sformalizowane spotkanie środowiska opozycyjnego miało miejsce w dniach 14–16 czerwca 1985 roku na kempingu w miejscowości Monor, znajdującej się niespełna 50 kilometrów na południowy wschód od Budapesztu. Zorganizował je Ferenc Donáth, ikona 1956 roku; był on najbliższym współpracownikiem premiera Nagy’ a, wraz z nim schronił się w dniu inwazji wojsk radzieckich (4 listopada) w ambasadzie Jugosławii w Budapeszcie. W 1958 roku, w tak zwanym procesie Nagy’ a, został skazany na dwanaście lat więzienia. Z kolei wobec premiera Nagy’ a Sąd Najwyższy 15 czerwca 1958 roku zasądził konfiskatę majątku i karę śmierci — tę wykonano niezwłocznie następnego dnia.

W spotkaniu w Monor wzięło udział 45 intelektualistów, przedstawiciele różnego rodzaju nurtów intelektualnych występujących w środowisku opozycyjnym, to jest narodowców, ludowców, reformatorskich ekonomistów, liberałów (urbanistów), a także tak zwanego pokolenia 1956. Celem spotkania było nie tyle stworzenie wspólnego i zinstytucjonalizowanego frontu dla obalenia komunizmu (to nastąpi dopiero dwa lata później), ile opracowanie planu odbudowy państwa, gospodarki, polityki socjalnej i samorządności.

Warto w tym miejscu uczynić pewną dygresję, która jednak pozostaje istotna dla niniejszego artykułu. Mianowicie na politykę węgierską niezwykle oddziaływało napięcie między ludowcami (węg. *népiek*) a liberałami, zwanymi także urbanistami (węg. *urbánusok*). Swoje źródło ma ono w latach trzydziestych XX wieku. W uproszczeniu ludowcy, określane też mianem narodowców, skoncentrowani byli głównie na prowincji, gdzie szczególną estymą darzyli narodowe tradycje. Z kolei dla urbanistów/liberałów istotne było kosmopolityczne otwarcie na świat. Przedstawiciele tego środowiska skupieni byli przede wszystkim w stolicy kraju. Wśród liberałów gros działaczy było pochodzenia żydowskiego, co było wielokrotnie wykorzystywane w antykampaniach, a nawet urosło do rangi konfliktu

³⁵ I. Romsics, *A Kádár-rendszer...*

węgiersko-żydowskiego³⁶. Silne, niejednokrotnie do dziś, podziały pomiędzy obydwoma nurtami są tak wyraziste, że ich przedstawiciele, chociaż wywodzący się z opozycji, wciąż się atakują. Używają różnego języka, różnych symboli³⁷.

W czasie spotkania w Monor zebrani wysłuchali dziewięciu referatów. Istotą zgromadzenia było to, że — jak jest ono obecnie określane — było ono ostatnim spotkaniem pełnego spektrum opozycji³⁸. Trzeba nadmienić, że Węgierskie Forum Demokratyczne (o którym mowa będzie dalej) sytuowało się po stronie ludowców, Fidesz i Związek Wolnych Demokratów zaś po stronie liberałów. Między innymi ten czynnik wpłynę na niemożność stworzenia wspólnego rządu w 1990 roku.

Ten podział uwidacznia się w 1987 roku. To wówczas (w czerwcu) opublikowano pierwszy dokument uważany za manifest programowy opozycji (jej liberalnej części, niezwiązanej z komunistycznymi reformatorami) oraz doszło do spotkania w Lakitelek (w końcu września). Wydarzenia te nie wynikają z siebie. „Umowa społeczna”³⁹ (węg. *a Társadalmi szerződés*) ukazała się na łamach pisma „Beszélő”. Wśród najistotniejszych zawartych w niej elementów należy odnotować bezpośrednie odwołanie do politycznych ideałów powstania węgierskiego z 1956 roku, to jest narodowego prawa do samostanowienia, zachowania neutralności w polityce zagranicznej, systemu wielopartyjnego, demokracji przedstawicielskiej oraz samorządów zarówno terenowych, jak i w miejscach pracy.

Po raz pierwszy tak dobitnie wyeksponowano konieczność stworzenia nowych, wolnych i demokratycznych Węgier oraz stwierdzono, że kierownictwo partyjne nie nadaje się do realizacji tej idei, dlatego: „Kádár musi odejść!”⁴⁰. „Umowa społeczna” proponowała ogólnonarodowe porozumienie, swoim apelem nie ograniczając się wyłącznie do elit. U podłoża takiego stanu rzeczy leżało przekonanie, że „władza podejmie dialog, gdy zrozumie, że nie będzie negocjować jedynie z inteligencją”⁴¹. Autorzy zdawali sobie także sprawę, że ewentualną cenę za kryzys gospodarczy i późniejsze koszty modernizacji poniesie społeczeństwo, natomiast istotą podejmowanych reform miała być modernizacja i dołączenie do gospodarek państw rozwiniętych. Stawka była wysoka, albowiem konsekwencją niepowodzenia miało być cofnięcie w rozwoju do kręgu pogrążonych w stagnacji państw Trze-

³⁶ Blurb książki T. Fricz, *A népi-urbánus vita tegnap és ma*, „Politikatórténeti füzetek” 7, 1997.

³⁷ O konflikcie tym przeczytać można także w T. Fricz, *A népi-urbánus ellentét ma — egy vita, amely „beépült”*, „Szombat” 1.06.1999, <http://www.szombat.org/archivum/fricz-tamas-a-nepi-urbanus-ellentet-ma-egy-vita-amely-beepult-1352774071> (dostęp: 1.10.2015); oraz *idem*, *Népi-urbánus vita — még mindig?!*, „Polgári Szemle” 8, 2012, nr 3–6, http://www.polgariszemle.hu/?view=v_article&ID=514 (dostęp: 1.10.2015).

³⁸ Na temat spotkania w Monor można przeczytać w *A monori tanácskozás: 1985. június 14–16.*, red. J.M. Rainer, Budapest 2005.

³⁹ Jej autorami byli: János Kis, Ferenc Kőszeg i Ottilia Solt.

⁴⁰ E. Csizmadia, *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988: Dokumentumok*, Budapest 1995, s. 431–487.

⁴¹ I. Kemény, *Társadalmi szerződés — A kibontakozás ellenzéki program*, „Magyar füzetek” 18. *Válság és reform*, 1987, s. 116.

kiego Świata. Autorzy „Umowy społecznej” zaznaczyli również, że „nie wystarczy, by reformy gospodarcze stały się popularne. Popularna może być tylko zmiana polityczna — zawarty na piśmie, prawnie usankcjonowany kompromis”⁴².

Co istotne, w odróżnieniu od liberalnej opozycji jej ludowo-narodowa część nie stała na czele swojego programu politycznego⁴³, jednakże to właśnie jej przedstawiciele jako pierwsi zdecydowali o utworzeniu legalnego ruchu. Służyło temu spotkanie w Lakitelek, miejscowości położonej około 120 kilometrów na południowy wschód od Budapesztu. Odbyło się ono 27 września 1987 roku w namiocie na terenie posiadłości poety Sándora Lezsáka⁴⁴. W tym jednodniowym spotkaniu udział wzięło 181 osób, wśród których (poza środowiskiem ludowo-narodowym) pojawili się także, jako czynni jego uczestnicy, przedstawiciele reformatorów z komunistycznej partii MSZMP, w tym między innymi Imre Pozsgay. Według pisma „Beszélő” do Lakitelek zaproszenia nie dostał nikt spoza środowiska ludowo-narodowego, to jest na przykład liberałów — twórców wspomnianej „Umowy społecznej”⁴⁵.

Tego dnia, 27 września, powstało Węgierskie Forum Demokratyczne (węg. Magyar Demokrata Fórum — MDF). MDF najpierw było organizacją społeczną, by następnie przekształcić się w partię polityczną, która wiosną 1990 roku zwyciężyła w pierwszych wolnych wyborach. To tym ciekawsze, że od początku instytucjonalizacji do zwycięstwa minęło nieco ponad dwa i pół roku.

Pojawienie się Pozsgaya — reformatora, ale z komunistycznego obozu — stało się później jedną z przeszkód kształtowania wspólnej wizji politycznej opozycji; w pozostałych środowiskach uznawano bowiem, że na współpracę z komunistami nie ma miejsca. Trzeba wskazać, że w czasie spotkania I. Pozsgay powiedział, że pożądane byłoby stworzenie takiej współpracy władzy i opozycji, by utworzyć „rodzaj narodowej koalicji”. Taka propozycja rzucona pod adresem jedynie jednej strony opozycji, a do tego w momencie jej instytucjonalizacji, musiała ujawnić i podkreślić brak jedności w środowisku. Już wtedy rozpoczęła się istna gra o wpływy. Opozycja już nigdy nie była zjednoczona, co więcej epatowała nieufnością, co skrzętnie wykorzystywali przedstawiciele MSZMP. Kampania wyborcza w 1990 roku stała się później „festiwalem odrębności”, w którym opozycja czyniła wszystko, by skupić uwagę wyborców na tym, co ją różni, a nie łączy.

W połowie marca (17 marca) 1988 roku ukonstytuowała się Wolna Sieć Inicjatyw (węg. Szabad Kezdeményezések Hálózatának — SzKH), integrująca kolejny obszar środowiska opozycyjnego⁴⁶. Na powołanie SzKH wpływ miało zinstytucjonalizowanie się ruchu ludowo-narodowego w postaci MDF. Do organizacji przystąpiło od razu 1300 osób. Organem zarządzającym była trzydziestopięciosobowa

⁴² *Ibidem*, s. 117.

⁴³ I. Romsics, *Rendszerváltás...*, s. 40.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 41.

⁴⁵ Z. Ripp, *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*, Budapest 2006, s. 49–54, 59–70.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 47.

rada bez wyraźnego lidera; w skład rady weszli między innymi wspomniany Árpád Göncz, a także Ottilia Solt, współautorka „Umowy społecznej”.

Sześć miesięcy po utworzeniu MDF, 30 marca 1988 roku, w Kolegium Prawnego Istvána Bibó na Uniwersytecie Lonárdá Eötvösa (ELTE) w Budapeszcie studenci tegoż kolegium oraz przedstawiciele innych budapesztańskich uczelni i szkół wyższych (łącznie było to 37 osób) utworzyli stowarzyszenie młodzieży pod nazwą Fidesz. Nazwa była skrótowcem pełnej węgierskiej nazwy — Fialat Demokraták Szövetsége (Stowarzyszenie Młodych Demokratów). Co podkreślano w szczególności — stowarzyszenia, które było „nowe, samodzielne i niezależne”⁴⁷. Fidesz zrzeszał osoby pomiędzy 16. a 35. rokiem życia, przy czym jego członkowie nie mogli należeć do innych organizacji młodzieżowych⁴⁸. Miała to być swoista alternatywa wobec komunistycznej organizacji młodzieżowej, partyjnej przybudówki, jaką było Węgierskie Stowarzyszenie Młodzieży Komunistycznej (węg. Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség — KISZ). W deklaracji założycielskiej Fidesz znalazły się zapisy o konieczności budowy „nowych Węgier”: 1) gdzie funkcjonuje taki model gospodarki, w którym własność prywatna, samorządowa i państwowa uregulowana jest w gospodarczo racjonalny sposób; 2) w których demokratyczne prawa jednostek i grup interesu są należycie reprezentowane przez wolne organizacje, opierając się na ich zwycięstwie; 3) państwa wspartego na solidarności społecznej; 4) Węgier, w których naród będzie zdolny do odzyskania swojej świadomości, pamiętając i akcentując jednocześnie węgierski interes również poza granicami; 5) a także kraju, który będzie zdolny do współpracy w celu urzeczywistnienia koncepcji zdemilitaryzowanej i zjednoczonej Europy na podstawie narodowej niepodległości oraz zasady solidarności z ludami Europy Środkowo-Wschodniej⁴⁹.

Fidesz pod nazwą Stowarzyszenia Młodych Demokratów zmienił formę organizacyjną na partię polityczną i trwał przy tej nazwie do 1995 roku, kiedy zmianie uległ drugi człon — na Magyar Polgári Párt (Węgierska Partia Obywatelska). „Ojcami założycielami” Fideszu byli między innymi Viktor Orbán — obecny premier Węgier, László Kövér — marszałek Zgromadzenia Narodowego czy Gábor Fodor. Drogi tego ostatniego i Fideszu rozeszły się na początku lat dziewięćdziesiątych. Organizacja z miesiąca na miesiąc zyskiwała nowych członków. W czasie pierwszego kongresu w dniach 19–20 listopada 1988 roku składała się już z 50 komórek działających na uniwersytetach, zrzeszających ponad 2000 osób⁵⁰. Na tydzień przed pierwszym kongresem Fideszu, 13 listopada 1988 roku, powołano do życia Związek Wolnych Demokratów (węg. Szabad Demokraták

⁴⁷ *Fidesz–dokumentumok*, „Magyar füzetek” 19–20. *Az új Magyarország felé?*, 1988, s. 203–206.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 204.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ I. Romsics, *Rendszerváltás...*, s. 46.

Szövetség — SzDSz); SzDSz postulowało budowę „niezależnego, demokratycznego państwa dobrobytu”⁵¹.

W ten sposób najważniejsi aktorzy przemian politycznych na Węgrzech mieli już swoje organizacje. Jednak, jak zauważa Ignác Romsics, głównym problemem opozycji było to, że przytłaczająca część społeczeństwa nic o niej nie wiedziała, a nawet jeśli, to nie rozumiała jej znaczenia. Według historyka opozycja, elity społeczne i „masy”, rozumiane jako ogół społeczeństwa, odnalazły się wzajemnie jedynie w 1988 roku⁵². Wówczas właśnie runęły pierwsze mury między nimi, a obietnica nowego świata była jak na wyciągnięcie ręki. Do samego końca porozumienie opozycji i MSZMP, które dopełniła zmiana systemu, miało pokojowy charakter.

Niezadowolenie społeczne i kryzys w partii

Jak zaznaczono wcześniej, demonstracje na Węgrzech nie miały podłoża politycznego, co czyni przemianę systemową w tym kraju zupełnie inną od tej, której na przykład doświadczyliśmy w Polsce. Protesty były motywowane głównie wydarzeniami patriotycznymi, ale nie zawsze, albowiem w 1988 roku na ulicę ludzi wyprowadzały dwie kwestie: budowa elektrowni wodnej Gabčíkovo-Nagy-*maros* oraz sytuacja Węgrów w Siedmiogrodzie, dla których węgierska narodowość stawała się coraz większym przekleństwem.

Kwestia elektrowni wodnej będącej projektem słowacko-węgierskim podjętym w 1977 roku⁵³ dała w połowie lat osiemdziesiątych podwaliny pod zaistnienie ruchu ekologicznego, będącego pierwszym wyrazicielem woli protestów. Jego nieformalnym liderem była założona w 1984 roku (trzy lata przed MDF) organizacja Koło Dunaju (węg. *Duna Kör*). Co zaś się tyczy kwestii Siedmiogrodu, przez dekady okresu komunistycznego o węgierskiej diasporze w ogóle nie wspomniano. Zbliżająca się odwilż zwiastowała jednakże zmianę i w tym temacie. W wywiadzie 25 stycznia 1988 roku szef komitetu politycznego Mátyás Szűrös (późniejszy marszałek Zgromadzenia Narodowego) powiedział, że „Węgrzy żyjący poza granicami, głównie w Basenie Karpackim, są częścią narodu węgierskiego”⁵⁴. Kwestia ta była absolutnym priorytetem dla środowiska opozycji ludowo-narodowej — MDF. Taka wypowiedź przedstawiciela władzy musiała być zatem jednoznaczna z postępującymi zmianami w aparacie władzy, a także znakiem do ugody.

⁵¹ *Magyarország politikai évkönyve 1988...*, s. 757–768.

⁵² Por. I. Romsics, *Rendszerváltás...*, s. 43.

⁵³ Więcej na temat inwestycji można przeczytać w F. Mádl, *Bős-Nagy-*maros* tégnap és ma*, „Magyar Szemle” 2010, nr 1–2.

⁵⁴ M. Szűrös, *Magyarságról külpolitikáról*, Budapest 1989, s. 307–332.

Kilkanaście tygodni później opinia publiczna dowiedziała się, na czym polega plan Nicolae Ceaușescu dotyczący tak zwanej systematyzacji miast i wsi, który zasięgiem obejmował także Siedmiogród. Według niego blisko 6 z 13 tysięcy rumuńskich wsi miało przekształcić się w wielkie centra produkcji rolniczej. Oznaczałoby to, że setki wsi zamieszkałych przez siedmiogrodzkich Węgrów przestałoby istnieć. Właśnie ta wiadomość (nie polityczna!) stała się punktem inicjującym największej demonstracji od czasu 1956 roku — 27 czerwca 1988 roku na ulicach Budapesztu protestowało 150–200 tysięcy osób, podczas gdy zazwyczaj pojawiało się na nich maksymalnie 40–50 tysięcy obywateli⁵⁵. Co należy podkreślić — była to manifestacja legalna, była bowiem przedmiotem konsultacji zarówno z milicją, jak i partią, a informacja o niej pojawiła się w dziennikach radiowych, telewizyjnych oraz w prasie.

Rok 1988 jest też istotny dlatego, że dotychczas węgierskie społeczeństwo nie podejmowało akcji strajkowych w zakładach pracy, nie manifestowało niezadowolona na ulicach. Wykazywało się głównie przemęczeniem pracą i obojętnością. Skutkowało to dramatycznym wzrostem chorób na tle psychicznym: depresji i nerwicy, a także masowymi problemami ze snem czy bólami głowy⁵⁶. Największy strajk został przeprowadzony przez peszteńskich górników i był odpowiedzią na zapowiedzi spadku dochodów i wprowadzenia (od 1988 roku) podatku dochodowego⁵⁷. Kolejne protesty przeprowadzali między innymi ekolodzy domagający się ostatecznego porzucenia pomysłu elektrowni na słowacko-węgierskiej granicy. Protestowali również chociażby nauczyciele i wykładowcy akademicki.

„Po drugiej stronie barykady” — w MSZMP — trwały gorączkowe poszukiwania rozwiązania kryzysu politycznego i gospodarczego. Jesienią 1987 roku Rezső Nyers zaproponował utworzenie tak zwanego Nowego Frontu Marcowego (węg. Új Márciusi Front — ÚMF). Była to organizacja komunistyczna, pozostająca jednak formalnie poza MSZMP, której celem było pełnienie funkcji pewnej platformy, swoistego „mostu łączącego” „alternatywne organizacje” i rząd. Nowy Front Marcowy wystąpił z propozycją utworzenia „narodowej rady”, w której przedstawiciele władzy oraz alternatywnych organizacji mogliby wspólnie wypracować dokładny harmonogram oraz sposób przejścia do „systemu pluralistycznego”⁵⁸. Oznacza to zatem, że z niewydolności ówczesnego systemu sprawę zdawali sobie nawet komuniści.

Kádár 19 maja 1988 roku złożył rezygnację z funkcji I sekretarza MSZMP i członka Biura Politycznego⁵⁹. Dzień później rozpoczęło się majowe plenum KC, na którym mimo formalnej rezygnacji Kádár postulował „wzmocnienie systemu

⁵⁵ Por. I. Romsics, *Rendszerváltás...*, s. 53.

⁵⁶ I. Münnich, F. Maksony, *Devianciák Magyarországon*, Budapest 1994, s. 20–23.

⁵⁷ Por. I. Romsics, *Rendszerváltás...*, s. 54.

⁵⁸ K. Bossányi, *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*, Budapest 1989, s. 268–279.

⁵⁹ R. Tőkés, *Kialkudott forradalom*, Budapest 1998, s. 289.

socjalistycznego”⁶⁰ oraz „podjęcie wszelkich działań przeciwko tym wszystkim działaniom, które zagrażają fundamentom naszego systemowi socjalistycznemu”⁶¹. Postawa byłego I sekretarza nie spotkała się jednak z przychylnością, a krytyka jego rządów spłynęła z dwóch kierunków: 1) od premiera Grósza, który podważał działalność Kádára w obszarze gospodarki, oraz 2) zgromadzonych wokół Pozsgaya (bardziej radykalnych reformatorów), domagających się daleko idących zmian systemowych.

Wybory nowych władz przyniosły niezwykle rozstrzygnięcie, które wskazywało, że i partia ulegnie przemianom. Do liczącego 108 osób Komitetu Centralnego wybrano 37 całkowicie nowych członków, a większość uzyskali zwolennicy reform, stronnicy I. Pozsgaya i R. Nyersa, którzy sami także znaleźli się w kierownictwie. K. Grósz został I sekretarzem, a urząd premiera zachował jeszcze przez sześć miesięcy. To w jego rękach skupiła się *de facto* pełnia władzy.

Kolejnym elementem świadczącym o chęci „zmiany modelu” było posiedzenie Komitetu Centralnego, w czasie którego podjęto decyzję o wprowadzeniu programu modernizacji. Krytyczną ocenę funkcjonowania partii w ostatnich trzech dekadach wyłożył Pozsgay. Zaproponował on przyjęcie prawa do zrzeszania, a także legalizacji utworzonych w ostatnich miesiącach organizacji opozycyjnych, jednakże przy jednoczesnym utrzymaniu monopolu partii⁶². Plenum oraz lipcowe posiedzenie KC pokazały, że występuje duże zainteresowanie wdrożeniem reform gospodarczych, mieszanej własności oraz oparcia gospodarczego modelu na prawach rynku.

Jednak trzy miesiące później, 24 listopada 1988 roku, Miklós Németh zastąpił Grósza na stanowisku premiera, co miało być nie tylko zapowiedzią przyspieszenia reform, ale i katalizatorem sporu „twardogłowych” z reformatorami. Drugim elementem sporu wewnątrz MSZMP było wypracowanie stanowiska partii w sprawie węgierskiego powstania 1956 roku. W kolejną rocznicę stracenia premiera Nagy’ a, 16 czerwca 1988 roku, Grósz mówił: „Nie! Odmawiamy rehabilitacji Nagy’ a. Co zaś tyczy się roku 1956, to gdybyśmy uznali tamte wypadki za rewolucję [węg. *forradalom* — D.H.], sami stalibyśmy się kontrrewolucjonistami [węg. *ellenforradalom* — D.H.]. Nie, to w ogóle nie wchodzi w rachubę”⁶³. Jakże odmiennie i przełomowe było stanowisko zaprezentowane nieco ponad pół roku później, 28 stycznia 1989 roku, w programie radiowym *168 óra*, wygłoszone przez Pozsgaya. Stwierdził on, że w 1956 roku doszło do ludowego powstania (węg. *népfelkelés*) przeciwko oligarchicznej i poniżającej naród formie dominacji, a nie kontrrewolucji (węg. *ellenforradalom*)⁶⁴. Uznanie przez władzę, że powstańcy

⁶⁰ Kádár János *előadói beszéde*, „Népszabadság” 21.05.1988.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *A Központi Bizottság határozatai és Berecz János sajtóértekezlete*, „Népszabadság” 15.07.1988.

⁶³ P. Lendvai, *Das eigenwillige Ungarn — Von Kádár zu Grósz*, Zürich 1988, s. 163.

⁶⁴ *Népfelkelés: az utolsó csepp a pohárban*, http://mult-kor.hu/20090518_nepfelkelés_az_utolsó_csepp_a_pohárban (dostęp: 1.10.2019).

węgierscy mieli w pewnym stopniu prawo do walki, było mentalnym przełomem. Rok później, 16 czerwca 1989 roku, na placu Bohaterów odbył się symboliczny pogrzeb poległych w 1956 roku. Trybów zmian nie można było już zatrzymać.

Na drodze rozmów

Zanim to jednak nastąpiło, początek 1989 roku wskazywał na konieczność porozumienia z władzą. Na Węgrzech wciąż nie było jasnych i pewnych sygnałów dotyczących dążenia do systemu wielopartyjnego. Z jednej strony Nowy Front Marcowy 14 stycznia 1989 roku wydał odezwę, w której stwierdzono, że system jednopartyjny musi się przekształcić w wielopartyjny, a także że trzeba powołać Krajową Narodową Komisję, która poza MSZMP mogłaby zrzeszać podmioty, które „są gotowe współpracować na rzecz kompromisu i w interesie politycznego odnowienia”⁶⁵. Z drugiej zaś członek Komitetu Centralnego György Fejti pięć dni później ogłosił pomysł „węgierskiego modelu”, według którego przejście do demokracji winno odbyć się dwuetapowo, przy zabezpieczeniu hegemonii MSZMP, a zamiast wolnych wyborów w 1990 roku winno się po prostu podzielić władzą, oddając pewną liczbę mandatów opozycji. W planie tym MSZMP miałyby zagwarantowaną większość aż do 1995, a przynajmniej 1994 roku, kiedy można byłoby zorganizować pierwsze w pełni wolne wybory⁶⁶.

KC MSZMP opowiedziało się jednak za reformą systemu politycznego. Stanowisko to wyrażono w podjętej uchwale, w której poparto zastąpienie dyktatury jednopartyjnej demokracją wielopartyjną⁶⁷. Zwróćmy uwagę, że w połowie lutego w zasadzie funkcjonowały już wszystkie podmioty — „partie”, które wzięły udział w wyborach w 1990 roku. Na tego typu deklaracje było już zatem za późno⁶⁸.

Opozycja zaaprobowała uchwałę MSZMP we wspólnym oświadczeniu, wydanym 18 lutego 1989 roku. Zapisano w nim również, że w związku z zapoczątkowanymi 6 lutego obradami Okrągłego Stołu w Polsce konieczne jest utworzenie formuły, w wyniku której możliwe stanie się przyśpieszenie dyskusji na temat procesu demokratyzacji i toczenia ich w szerszej politycznej bazie, do której zaproszono by przedstawicieli rządu, MSZMP oraz demokratycznych organizacji politycznych⁶⁹. Warto przy tym pamiętać, że opozycja nie miała przygotowanego dokumentu będącego swoistym programem demokratycznej opozycji. By

⁶⁵ *Az egyptrendszertől a képviselői demokráciáig*, „Magyar Nemzet” 14.01.1989.

⁶⁶ Por. I. Romsics, *Rendszerváltás...*, s. 69.

⁶⁷ *Közlemény az MSZMP Központi Bizottsága február 10–11-i üléséről*, „Népszabadság” 13.02.1989.

⁶⁸ Chrześcijańsko-Demokratyczna Partia Ludowa (węg. Kereszténydemokrata Néppárt) została powołana 17 marca 1989 przez Árona Mártona.

⁶⁹ *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*, t. 1–8, red. A. Bozóki, Budapest 1999–2000, s. 50–51.

go wypracować, zorganizowany został Opozycyjny Okrągły Stół (węg. *Ellenzéki Kerekasztal*), w skład którego weszło dziewięć organizacji: MDF, SzDSz, Partia Drobnych Posiadaczy⁷⁰, Węgierska Partia Ludowa, Fidesz, Chrześcijańsko-Demokratyczna Partia Ludowa, Węgierska Partia Socjaldemokratyczna, Demokratyczna Liga Wolnych Związków Zawodowych i Stowarzyszenie Bajcsy-Zsilinszky'ego⁷¹.

W czerwcu 1989 roku ustalono formułę rozmów w ramach Trójkątnego Stołu, w skład którego weszli przedstawiciele wspomnianego Opozycyjnego Okrągłego Stołu, komunistycznej MSZMP oraz rozmaite organizacje blisko współpracujące z władzą. Termin pierwszego posiedzenia wyznaczono na 13 czerwca⁷². W czasie drugiego posiedzenia Trójkątnego Stołu (21 czerwca) I. Pozsgay zadeklarował, że MSZMP „zgadza się na system wyborów oparty na wolnych wyborach, w których w rywalizacji partyjnej wyrazi się wola wyborców”⁷³. Trzy miesiące później, 18 września, zakończono obrady Trójkątnego Stołu. Wśród jego ustaleń znalazły się propozycje sześciu fundamentalnych propozycji ustawodawczych: rewizji komunistycznej konstytucji z 1949 roku, utworzenia Sądu Konstytucyjnego, stworzenia ustawy o funkcjonowaniu i finansowaniu partii politycznych, opracowania nowego systemu wyborów parlamentarnych oraz przyjęcia nowego kodeksu karnego i postępowania karnego⁷⁴.

Dokumentu końcowego nie podpisali przedstawiciele SzDSz oraz Fidesz. Kością niezgody pozostały ustalenia dotyczące sposobu wyboru prezydenta. Przedstawiciele MDF w połowie sierpnia zgłosili propozycję, w myśl której prezydent zostanie wybrany w wyniku wyborów powszechnych, które odbędą się przed pierwszymi wolnymi wyborami do Zgromadzenia Narodowego. Jednocześnie kompetencje prezydenta będą niezwykle skromne⁷⁵. Bardzo nieformalnym kandydatem na urząd prezydenta został Pozsgay. Pojawiły się wręcz pogłoski o porozumieniu między komunistami z MSZMP a demokratami z MDF. Formalnie nigdy jednak nie odnaleziono dokumentów, które miały to potwierdzić. Nie ulega wątpliwości, że MDF i inne ugrupowania narodowe wspierały ideę wyborów bezpośrednich najprawdopodobniej dlatego, że w zakulisowych rozmowach Pozsgay miał obiecać przekształcenie MSZMP, a także wycofanie organizacji partyjnych z miejsc pracy i likwidację straży robotniczej⁷⁶ (postulaty te staną się zresztą przedmiotem referendum zimą 1989 roku).

⁷⁰ Węg. *Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt* powstała w 1930 roku. Następnie została zakazana i odtworzona w 1956 oraz 18 listopada 1988 roku.

⁷¹ Por. I. Romsics, *Rendszerváltás...*, s. 72.

⁷² Por. *ibidem*, s. 75.

⁷³ *A rendszerváltás forgatókönyve...*, t. 2, s. 19–20, 145.

⁷⁴ I. Romsics, *Magyar történeti szövegyűjtemény 1914–1999*, Budapest 2000, s. 467–469.

⁷⁵ *A rendszerváltás forgatókönyve...*, t. 3, s. 223–225.

⁷⁶ Gy. Weiner, *Választás és rendszerváltás — 1990*, [w:] Gy. Földes, L. Hubai, *Parlamentari választások Magyarországon 1920–2010*, Budapest 2010, s. 313.

W dniach 6–9 października 1989 roku zwołano nadzwyczajne XIV plenum MSZMP, na którym miano zdecydować o przyszłości partii, będącej w poważnym kryzysie; 1200 przedstawicieli reprezentowało rozmaite propozycje dotyczące przyszłości. Jednym z kompromisowych ustaleń było rozwiązanie MSZMP i niezwłoczne powołanie nowej partii — Węgierskiej Partii Socjalistycznej — (węg. Magyar Szocialista Párt). Ciekawostką jest, że od strony językoznawczej nowa partia od starej różniła się jedynie usunięciem wyrazu „robotnicza” (węg. *munkás*). Zamiast Magyar Szocialista Munkáspárt mieliśmy zatem Magyar Szocialista Párt. W ten sposób do historii przeszła partia, która jeszcze we wrześniu 1989 roku liczyła 725 tysięcy członków⁷⁷. Zaprzestanie działalności MSZMP miało jednak symboliczny wpływ na zmniejszenie legitymacji ustaleń z 18 września. Główny podmiot, z którym podpisano porozumienie, przestał właśnie istnieć. Co więcej, przesunął się faktyczny ośrodek władzy w państwie — ze ścisłego kierownictwa MSZMP do parlamentu i rządu, kierowanego przez M. Németha, które teraz stały się ośrodkiem decyzyjnym⁷⁸.

W okresie od października do grudnia 1989 roku wchodziły w życie kolejne ustawy ustalone w umowie kończącej negocjacje Trójkątnego Stołu. 18 października 1989 roku uchwalono zmianę nazwy państwa z Węgierskiej Republiki Socjalistycznej (węg. Magyar Népköztársaság) na Republika Węgierska (węg. Magyar Köztársaság)⁷⁹. Ustawa weszła w życie 23 października. Zmiana nazwy państwa oznaczała, że tymczasowym prezydentem zostanie przewodniczący Zgromadzenia Narodowego M. Szűrös, który pełnił swoją funkcję do 2 maja 1990 roku. Premier Németh został pierwszym premierem Trzeciej Republiki Węgierskiej⁸⁰. Tydzień później (30 października) przyjęto nową ordynację wyborczą, a także powołano Sąd Konstytucyjny, którego pierwszym przewodniczącym został László Solym. Sąd rozpoczął swoją pracę z dniem 1 stycznia 1990 roku⁸¹. Droga do wyborów zaplanowanych na marzec i kwiecień 1990 roku została otwarta.

Dość jeszcze powiedzieć, że poza ustaleniem zasad przeprowadzenia wyborów należało ustalić ich termin. Sprawa była jednak niezwykle skomplikowana. Kadencja posłów wybranych w 1985 upływała 8 czerwca 1990 roku. Zgodnie z ustaleniami Trójkątnego Stołu wybory winny zostać rozpisane jeszcze w 1989 roku. Było to także bardzo korzystne dla partii komunistycznej oraz jej spadkobiercy, która na jesieni cieszyła się zdecydowanie wyższym poparciem niż później.

⁷⁷ J. Kiss, É. Kovács, *Adatok és tények a többpártrendszer kialakulásáról*, [w:] *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991*, red. M. Bihari, Budapest 1992, s. 216–240.

⁷⁸ Por. Gy. Weiner, *op. cit.*, s. 314.

⁷⁹ *Az 1989:XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról* [ustawa XXXI z 1989 roku o zmianie Konstytucji], http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/015_121.htm (dostęp: 1.10.2019).

⁸⁰ Pierwsza Republika Węgierska (właśc. Węgierska Republika Ludowa) funkcjonowała w okresie 16 listopada 1918–1 sierpnia 1919 roku. Druga Republika Węgierska funkcjonowała w latach 1946–1949.

⁸¹ „Magyar Közlöny” 30.10.1989, s. 1283–1297.

Podsumowanie

Przedstawione przeobrażenia ustrojowe Węgier w największym stopniu wynikają z ustaleń pomiędzy elitami politycznymi — głównie MDF i MSZMP. Demokracja postępowała relatywnie stabilnie, choć w początkowej fazie dochodziło do głębokich podziałów politycznych też w samym obozie rządowym. Szybkość transformacji, a także brak woli do rozliczenia komunistycznych elit z odpowiedzialności za Węgierską Republikę Ludową prowadziły do umocnienia dawnej nomenklatury. Jednocześnie opozycja nie była w stanie dostarczyć nowych członków również elity rządowej, a jej skłócenie dało o sobie szybko znać. Już jesienią 1990 roku w wyborach samorządowych wygrywa SzDSz, a partia premiera Antalla spada na drugie miejsce. W 1994 roku w pewnej „glorii i chwale” do władzy powracają socjaliści i liberałowie, co jest cechą charakterystyczną demokratyzujących się ustrojów Europy Środkowej i Wschodniej.

Paradoksalnie zastąpienie elit komunistycznych (w dużym stopniu) tymi nowymi, pochodzącymi z wyboru Fidesz, nastąpiło dopiero w 2010 roku. Swobodną „grubą kreskę” przeszłości mógłby stanowić zapis konstytucji w brzmieniu: „Przywrócenie państwowej suwerenności naszej ojczyzny, utraconej 19 marca 1944 roku, datujemy od 2 maja 1990 roku, od ukształtowania się pierwszego wyłonionego w wolnych wyborach przedstawicielstwa narodu”⁸². Nie chodziło tutaj jednak o faktyczne rozliczenie, a raczej odcięcie od niechlubnej historii związanej także z udziałem Węgier w II wojnie światowej.

Bibliografia

1966. évi III. törvény az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok választásáról [ustawa III z 1966 roku o wyborze posłów Zgromadzenia Narodowego i Rad Narodowych], <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8455>.
- A 1983. évi III. törvény az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok választásáról [ustawa III z 1983 roku o wyborze posłów Zgromadzenia Narodowego i Rad Narodowych], <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8541>.
- Az 1989: XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról [ustawa XXXI z 1989 roku o zmianie Konstytucji], http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/015_121.htm.
- A Központi Bizottság határozatai és Berecz János sajtóértekezlete, „Népszabadság” 15.07.1988.
- A közvélemény 1988-ban, [w:] *Magyarország politikai évkönyve 1988*, red. S. Kurtán, P. Sándor, L. Vass, Budapest 1989.
- A monori tanácskozás: 1985. június 14–16., red. J.M. Rainer, Budapest 2005.
- A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben, t. 1–8, red. A. Bozóki, Budapest 1999–2000.
- Az egypártrendszerrel a képviseleti demokráciáig, „Magyar Nemzet” 14.01.1989.

⁸² Ustawa zasadnicza Węgier. *Magyarország Alaptörvénye*, Warszawa 2013, s. 48.

- Bajda P., *Elity polityczne na Słowacji w latach 1989–2010. Kręta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010.
- Beyme K. von, *Parties in the process of consolidation in East-Central Europe*, [w:] *Prospects for Democratic Consolidation in East-Central Europe*, red. G. Pridham, A. Ágh, Manchester 2001.
- Beyme K. von, *Współczesne teorie polityczne*, przeł. J. Łoziński, Warszawa 2005.
- Biháry M., *A politikai rendszer jellege és a hatalom szerkezete 1988-ban és 1998-ban*, „Magyarország politikai évkönyve” 2, 1998, nr 1. *Magyarország évtizedkönyve, 1988–1998: A rendszerváltás (1988–1998)*, http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp10/1-19_bihari.html.
- Blurb książki T. Fricz, *A népi-urbánus vita tegnap és ma*, „Politikatörténeti füzetek” 7, 1997.
- Bossányi K., *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*, Budapest 1989.
- Burton M.G., Higley J., *Elite settlements*, „American Sociological Review” 52, 1987, nr 3.
- Chodubski A.J., *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004.
- Csizmadia E., *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988: Dokumentumok*, Budapest 1995.
- Fidesz-dokumentumok*, „Magyar füzetek” 19–20. *Az új Magyarország felé?*, 1988.
- Fricz T., *A népi-urbánus ellentét ma — egy vita, amely „beépült”*, „Szombat” 1.06.1999, <http://www.szombat.org/archivum/fricz-tamas-a-nepi-urbanus-ellentet-ma-egy-vita-amely-bee-pult-1352774071>.
- Fricz T., *Népi-urbánus vita — még mindig?!*, „Polgári Szemle” 8, 2012, nr 3–6, http://www.polgari-szemle.hu/?view=v_article&ID=514.
- Głajcar R., Krysieniel K., *Węgry*, [w:] *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej. Ustrój, organy władzy, partie polityczne*, red. M. Barański, Katowice 2005.
- Herbut R., *Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wschodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej*, [w:] *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1997.
- Kádár János előadói beszéde*, „Népszabadság” 21.05.1988.
- Kemény I., *Társadalmi szerződés — A kibontakozás ellenzéki program*, „Magyar füzetek” 18. *Váltság és reform*, 1987.
- Kiss J., Kovács É., *Adatok és tények a többpártrendszer kialakulásáról*, [w:] *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991*, red. M. Bihari, Budapest 1992.
- Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Tóka G., *Post-Communist Party Systems, Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge 1999.
- Kornai J., *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*, Budapest 2007.
- Körösényi A., *A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim*, [w:] *A magyar politikai rendszer — negyedszázad után*, red. A. Körösényi, Budapest 2015.
- Közlemény az MSZMP Központi Bizottsága február 10–11-i üléséről*, „Népszabadság” 13.02.1989.
- László L., Bokros L., Csillag I., Lengyel L., Matolcsy Gy., *Fordulat és reform*, „Közgazdasági Szemle” 1987, nr 6 (34).
- Lendvai P., *Das eigenwillige Ungarn — Von Kádár zu Grósz*, Zürich 1988.
- „Magyar Közlöny” 30.10.1989.
- Mádl F., *Bős-Nagymaros tegnap és ma*, „Magyar Szemle” 2010, nr 1–2.
- Merkel W., *System transformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Opladen 1999.
- Mink A., *Grósznoszty*, „Beszélő” 1999, nr 9, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/grosznoszty>.
- Münnich I., Maksony F., *Devianciák Magyarországon*, Budapest 1994.
- Negyven éve lépett életbe az új gazdasági mechanizmus*, http://hvg.hu/gazdasag/20071230_uj_gazdasagi_mechanizmus_nyers.
- Népfelkelés: az utolsó csepp a pohárban*, http://mult-kor.hu/20090518_nepfelkeles_az_utolso_csepp_a_poharban.
- Pareto V., *Allgemeine Soziologie*, Tübingen 1995.
- Rainer J.M., *Magyarország története. A Kádár-korszak 1956–1989*, Budapest 2010.

- Ripp Z., *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*, Budapest 2006.
- Romsics I., *A Kádár-rendszer legitimitásvesztése az 1980-as években*, „Rubicon” 2009, nr 7–8, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_kadar_rendszer_legitimitasvesztese_az_1980_as_evekben/.
- Romsics I., *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*, Budapest 2000.
- Romsics I., *Rendszerváltás Magyarországon*, Budapest 2013.
- Sartori G., *Parties and Party Systems. A Framework of Analysis*, Cambridge 1977.
- Schmidt P., *A politikai rendszer és az államszervezet reformja*, „Társadalmi Szemle” 1989, nr 4.
- Skrzydło W., *O partii i systemach partyjnych*, Warszawa 1976.
- Szábó A., *A választók*, [w:] *A magyar politikai rendszer — negyedszázad után*, red. A. Körösenyi, Budapest 2015.
- Szarvas L., *Transition periods on Hungary — the chances for democracy?*, „Journal of Theoretical Politics” 5, 1993, nr 2.
- Sztumski J., *Elity i ich miejsce i rola w społeczeństwie*, Katowice 2014.
- Tőkés R., *Kialkudott forradalom*, Budapest 1998.
- Ustawa zasadnicza Węgier. Magyarország Alaptörvénye*, Warszawa 2013.
- Vajda Á., *Az 1990-es országgyűlési képviselő választások jelöltjei és megválasztott képviselői*, „Szta-tisztikai Szemle” styczeń 1991.
- Wasilewski J., *Encyklopedia socjologii*, t. 1. A–J, Warszawa 1998.
- Weiner Gy., *Választás és rendszerváltás — 1990*, [w:] Gy. Földes, L. Hubai, *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*, Budapest 2010.
- Wiatr J.J., *Wybory a-perspektywy konsolidacji nowych demokracji*, [w:] *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Raciborski, Warszawa 1991.
- Wiatr J.J., *Socjologia wielkiej przemiany*, Warszawa 1999.
- Wojnicki J., *Trudna droga do demokracji. Europa Środkowo-Wschodnia po 1989 roku*, Warszawa 2002.